LINGVISTIK DUNYOQARASHDA AKSIOLOGIK TUSHUNCHALARNING ME'YORIY VA DISKURSIV XUSUSIYATLARI

Saloxiddinov Manuchexr
SamDCHTI

Annotatsiya: Ushbu maqolada lingvistik dunyoqarash tarkibida faoliyat yurituvchi aksiologik tushunchalarning mohiyati va ularning kundalik ongdagi me'yoriy komponent sifatidagi roli tahlil qilinadi. Tadqiqotda aksiologik birliklarning ideal aqliy shakllanishlar sifatidagi tabiati, ularning kontekst va diskurs doirasida mazmuniy o'zgaruvchanligi ilmiy asosda yoritiladi. Shuningdek, baholovchi tushunchalarning semantik va pragmatik jihatlari, ularning kommunikativ jarayondagi funksional yuklamasi hamda til egalarining ijtimoiy-madaniy tajribasi bilan bog'liqligi ko'rib chiqiladi. Maqolada aksiologik tushunchalarning diskursiv faolligi ularning lisoniy ifodalanish shakllari va kontekstual shart-sharoitlar orqali aniqlanishi asoslab beriladi. Natijada lingvistik dunyoqarashda baholash kategoriyasining dinamik va ko'p qatlamli tabiati ochib beriladi.

Kalit so'zlar: aksiologik tushunchalar, lingvistik dunyoqarash, me'yoriy komponent, diskurs, kontekst, semantika, pragmatika, kognitiv tilshunoslik, baholash kategoriyasi, kommunikativ faoliyat.

Lingvistik dunyoqarash tarkibida faoliyat yurituvchi aksiologik tushunchalar kundalik ongning me'yoriy komponentini aks ettiradi. Ideal aqliy shakllanishlar sifatida ular kontekst va diskursiv foydalanishga qarab mazmunning o'zgaruvchanligi bilan ajralib turadi.

Lingvistik dunyoqarashni aksiologik baholashning nazariy asosi bir nechta asosiy metodologik tamoyillarni o'z ichiga oladi:

– aksiologiya falsafiy fan sifatida qadriyatlarning tabiati va tasnifini, shuningdek, dunyoqarash tizimidagi rolini o'rganadi. Lingvistik tahlil doirasida aksiologiya lingvistik birliklar hukmron axloqiy va madaniy munosabatlarni qanday aks ettirishini tushunishga imkon beradi;

– lingvistik dunyoqarash – voqelikni idrok etishni shakllantiruvchi tushunchalar, belgilar va obrazlar yig'indisidir. Ushbu elementlar tilda mustahkamlangan va og'zaki o'zaro ta'sirlarda takrorlanib, madaniy davomiylikni ta'minlaydi;

– til va madaniyat o'rtasidagi bog'liqlik lingvistik mazmunning aksiologik yo'nalishini belgilaydi. Til madaniy me'yorlar, an'analar va qadriyatlar ustunligini ifodalaydi va shu bilan barqaror ijtimoiy yo'nalishlar tizimini shakllantiradi;

– aksiologik tahlil usullariga semiotik, nutq va mazmun tahlili hamda qiyosiy yondashuvlar kiradi. Ushbu usullarning har biri tilning lug'at, grammatika va semantik tuzilmalarida mustahkamlangan qadriyatlarni aniqlashga imkon beradi.

– gumanitar fanlarda aksiologik yondashuvni qo'llash bizga ijtimoiy o'ziga

xoslik o'zgarishlarini, madaniyatlararo o'zaro ta'sirlarni, til va madaniy jamoalardagi axloqiy ko'rsatmalar evolyutsiyasini tahlil qilish imkonini beradi.

Olamning lisoniy manzarasining aksiologik asoslarining nazariy rivojlanishi axloqiy va ijtimoiy-madaniy me'yorlarning lingvistik timsoli mexanizmlarini aniqlashga yordam beradi, shuningdek, muayyan tarixiy va madaniy paradigmalar doirasida qadriyatlarni qayta ko'rib chiqish dinamikasini kuzatishga imkon beradi.

Aksiologiya falsafiy fan sifatida qadriyatlarning tabiati, kelib chiqishi va funksiyalarini o'rganadi. O'zining lingvistik jihatida u qadriyatlarning til orqali aks etishi va uzatilishi mexanizmlarini aniqlashga qaratilgan. Tilshunoslik dunyoqarashi obyektiv voqelikni idrok etish vositasi bo‘libgina qolmay, balki hodisalarning ahamiyatini subyektiv idrok etishning in’ikosi bo‘lib, “qimmatli va noloyiq” qarama-qarshiliklarini shakllantiradi.

Lingvistik dunyoqarash - bu ma'lum bir etnik guruh tilida mustahkamlangan bilim va g'oyalarning tizimli yig'indisidir. U tarixiy, ijtimoiy va madaniy tajribalar asosida shakllanadi va o'rnatilgan qadriyat yo'nalishlarini avlodlarga uzatadi. Moddiy narsalar kabi ob'ektiv elementlar uning ichida mavhum kategoriyalar, jumladan, axloqiy me'yorlar, diniy munosabatlar va ramziy shakllar bilan birga mavjud.

Lingvistik dunyoqarash tarkibida qadriyat kategoriyalari ijobiy va salbiyga bo‘linadi. Ijobiylarga “mehr”, “adolat”, “nomus” kabi tushunchalar kirsa, salbiylarga “yolg‘on”, “xiyonat”, “shafqatsizlik” kiradi. Bu kategoriyalar leksik birliklar, paremiyalar, metaforalar va madaniy ahamiyatga ega belgilar orqali ifodalanadi.

Lingvamadaniy yondashuv tilning madaniy qadriyatlar tizimini qanday ifodalashi va yetkazishini aniqlash imkonini beradi. Bu yondashuv tilga nafaqat muloqot vositasi, balki madaniy kod sifatida ham qaraydi. “Uy”, “ish”, “oila”, “erkinlik” kabi tushunchalar til madaniyatining o‘ziga xos xususiyatlariga qarab turli aksiologik ma’nolarga ega bo‘ladi.

Lingvistik dunyoqarashning aksiologik jihatlarini o‘rganishning metodologik asosi qiyosiy, semiotik va mazmun tahlilini o‘z ichiga oladi. Qiyosiy usul turli madaniyatlar o'rtasidagi qadriyatlarni talqin qilishdagi farqlarni aniqlashga imkon beradi. Misol uchun, ingliz tilidagi an'anadagi "erkinlik" tushunchasi individual avtonomiyaga urg'u beradi, rus tilida esa metafizik tarzda talqin qilinadi. Semiotik tahlil til belgilarini va ularning madaniy ma'nolarni kodlash qobiliyatini o'rganishga qaratilgan. Kontentni tahlil qilish, o'z navbatida, har xil turdagi matnlardagi aksiologik birliklarning chastotasi va ahamiyatini ochib beradi.

Aksiologik baholashdagi madaniyatlararo farqlar madaniyatlarning tarixiy rivojlanishi, ba'zi qadriyatlarning boshqalardan ustunligi va til an'analari bilan belgilanadi. Sharqiy Osiyo madaniyatlari tillarida, masalan, oila iyerarxiyasi va jamoaviy mas'uliyatning ahamiyati kattalarga hurmat va ijtimoiy totuvlikni ta'kidlaydigan iboralarda ifodalanadi. G'arb tillarida shaxsiy tanlov va mustaqillikka qaratilgan lug'at orqali ifodalangan individualizm tushunchasi ustunlik qiladi.

Tadqiqot amaliyotida aksiologik baholash madaniyatlararo muloqotni o‘rganish, turli qadriyatlar o‘rtasidagi qarama-qarshiliklarni aniqlash hamda bag‘rikenglik va o‘zaro tushunishni rivojlantirishga yo‘naltirilgan ta’lim dasturlarini ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, u lingvomadaniyatshunoslik, sotsiolingvistika va etnopsixolingvistika kabi gumanitar fanlarning amaliy yo‘nalishlarida ham keng qo‘llaniladi.

Oilani ijtimoiy institut sifatida aksiologik jihatdan o‘rganish til va madaniyatning jamiyatdagi oilaga doir tasavvurlarni qanday shakllantirishini ochib beradi. “Oila” konsepti sevgi, mas’uliyat, g‘amxo‘rlik, hurmat, o‘zaro yordam va sadoqat kabi asosiy qadriyatlarni mujassam etadi. Ushbu qadriyatlar esa etnik-madaniy ongda oilaning o‘rnini ifodalovchi maqollar, frazeologik birliklar, metaforik ifodalar hamda grammatik konstruksiyalar orqali til vositasida aks ettiriladi.

Oilani aksiologik baholashning asosiy jihatlari zamonaviy tilshunoslik va madaniyatshunoslikda sotsial-madaniy me'yorlarni lingvistik dunyoqarashda aks ettirishning asosiy parametrlari sifatida ko'rib chiqiladi. Oila ijtimoiy hayotning markaziy instituti sifatida etnik

jamoaning xulq-atvori va mafkuraviy munosabatlarini belgilovchi qadriyat yo'nalishlarini tilda qamrab oladi.

Qadriyatlar. Oila asosiy axloqiy va ijtimoiy-madaniy normalarni uzatishning eng muhim manbaidir. Madaniyat turiga qarab, aksiologik spektrda turli qadriyatlar hukmron bo'lishi mumkin: Sharq jamiyatlarida kollektivizm, oqsoqollarga hurmat va iyerarxiya ustuvor bo'lsa, G'arb jamiyatlarida shaxsiy avtonomiya, individual huquqlar va tenglikka urg'u beriladi.

Ijtimoiy va madaniy funksiya. Aksiologik o'lchovda oila normalar va an'analarning avlodlarga o'tishi vazifasini bajaradi. Oilaviy qadriyatlarni ifodalovchi til sotsializatsiya elementlarini o'z ichiga oladi, ular barqaror og'zaki shakllarda namoyon bo'ladi: maqollar, matallar, xalqning etnik-madaniy xususiyatlarini aks ettiruvchi iboralar.

Axloqiy va etik me’yorlar oilaviy munosabatlar til orqali ifodalanadigan qadriyatlar tizimida muhim o‘rin tutadi. Oilaga oid lingvistik birliklar sadoqat, g‘amxo‘rlik, sevgi hamda tarbiya uchun mas’uliyat kabi asosiy axloqiy tushunchalarni aks ettiradi. Bu qadriyatlar tilning leksik va metaforik imkoniyatlari orqali mustahkamlanib, muayyan xulq-atvorning individual va jamoaviy tasavvurlarini ifodalovchi nominativ birliklar va obrazli konstruksiyalarda namoyon bo‘ladi.

Paremiologik an’ana. Maqollar va matallar oila institutiga bog‘liq aksiologik kategoriyalarni tahlil qilishda muhim manba hisoblanadi. Masalan, ingliz madaniyatida *“A house divided against itself cannot stand”* (*bo‘lingan uy mustahkam bo‘la olmaydi*) kabi ifodalar oilaviy munosabatlarda uyg‘unlik va birlik g‘oyasini aks ettiradi. O‘zbek madaniyatida esa iyerarxiklik va ota-ona maqomini alohida ta’kidlovchi “Ota – tog‘, ona – bog‘” kabi maqollar ustunlik qiladi. Bu misollar oilaviy qadriyatlarning turli madaniyatlarda turlicha talqin qilinishini, lekin ularning barchasi oilaviy tizimda axloqiy me’yorlar va qadriyatlar markaziy o‘rin tutishini ko‘rsatadi.

Turli lingvistik dunyoqarashlarda “oila” konsepti jamiyatning kognitiv va aksiologik qadriyatlari asosida tilda turlicha ifodalanadi. Rus til-madaniy tizimida oila ko‘proq emotsional yaqinlik, o‘zaro qo‘llab-quvvatlash va bolaga nisbatan e’tibor kabi jihatlar orqali aks ettiriladi. O‘zbek lingvomadaniy dunyoqarashida esa oilaning jamoaviyligi, kattalarga hurmat tamoyili hamda oilaviy an’ana va o‘ziga xoslikni saqlashga ustuvor ahamiyat beriladi.

Oilani aksiologik jihatdan tahlil qilish muayyan madaniyatga xos asosiy qadriyatlarni aniqlash bilan birga, ularning xulq-atvor me’yorlari shakllanishi, shaxslararo munosabatlar tuzilishi hamda ijtimoiy identifikatsiyaga ko‘rsatadigan ta’sirini ham yoritishga imkon beradi. Bunday tushunchalarni qiyosiy o‘rganish esa lingvistik ong tizimida umumiy (universal) va madaniyatga xos xususiyatlarni ajratib ko‘rsatish uchun ilmiy asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Киселева О.А. Ценностные концепты в языке и культуре. – Новосибирск: НГПУ, 2015. – 176 с.
2. Савельева Н.Л. Аксиология языка: теория и методы. – М.: Наука, 2020. – 214 с.
3. Панюшева И.Ю. Методы исследования ценностей в лингвистике. – Екатеринбург: УрФУ, 2016. – 198 с.
4. Бахтин В.Н. Ценности и культура: языковой аспект. – Казань: Казан. ун-т, 2019. – 224 с.
5. Маслова В.А. Ценностные доминанты в языке и культуре. – М.: Флинта, 2020. – 240 с.

6. Селиванова О.А. Современная лингвистика: направления и проблемы. – М.: Логос, 2019. – 216 с.
7. Шмелёва Е.Ю. Концепт как лингвокультурный феномен. – М.: Инфра-М, 2017. – 184 с.
8. Гудков Д.Б. Теория и практика межкультурной коммуникации. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2020. – 344 с.
9. Кашкин В.Б. Дискурс и его аксиологическая структура. – М.: Логос, 2015. – 212 с.
10. Матвеева Т.А. Ценностные ориентиры и их языковое выражение. – Екатеринбург: УрФУ, 2016. – 184 с.
11. Копцева Н.П. Семья как культурный феномен в языке и обществе. – Красноярск: СФУ, 2021. – 200 с.
12. Зайцева Н.В. Культурные традиции и языковая картина мира. – М.: Логос, 2021. – 188 с.
13. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Москва: Гнозис, 2004. – 392 с
14. Bible. Gospel of Mark. – London: Robert Barker, 1970. – 1200 p.
15. Солиева Д.М. Узбекская пословица как репрезентант этнических ценностей. – Ташкент: Fan, 2022. – 170 с.